

van de verschuiving van bevoegdheden naar een ondoorzichtige Europese elite, die ondanks het ontbreken van tirannie en een Bartholomeusnacht (sic) Hotmans ideeën ook nu nog actueel zouden maken. Liever had ik echter iets vernomen over de politieke implicatie van de stelling dat de antithese en bijgevolg heel de antirevolutionaire staatkunde en christendemocratische coalitiepolitiek die op dit fundament zijn gebouwd, van aanvang af berustte op een 'vals dilemma'.

R. van der Laarse

E. Nehlsen, *Wilhelmus von Nassauen. Studien zur Rezeption eines niederländischen Liedes im deutschsprachigen Raum vom 16. bis 20. Jahrhundert* (Niederlande-Studien IV; Münster: Zentrum für Niederlande-Studien, Amsterdam: P. J. Meertens-instituut, 1993, 524 blz., f98,50 (te bestellen bij het P. J. Meertens-instituut), ISBN 3 89473 744 1).

Geen land ter wereld heeft het alleenrecht op de tekst of melodie van zijn volkslied, is de droge constatering waarmee E. Nehlsen *Wilhelmus von Nassauen* begint. 'Ons' Wilhelmus, een geuzenlied over Willem van Oranje, werd in 1932 het officiële Nederlandse volkslied, maar was sinds de zestiende eeuw ook steeds in Duitsland in gebruik. Zo kon het gebeuren dat het Wilhelmus in Nederland tijdens de bezetting 1940-1945 het symbool werd van verzet en opstand, terwijl aan de andere kant van de grens op dezelfde melodie Duitse liederen gezongen werden. Nehlsen geeft in *Wilhelmus von Nassauen*, een bewerking van zijn dissertatie uit 1992, een zo compleet mogelijk overzicht van alle ontleningen aan het Wilhelmus in Duitsland in de vier eeuwen vanaf het ontstaan van het lied. Door zijn spuurwerk zijn talloze gevallen van Duits gebruik van wijs of liedtekst boven water gekomen. Er blijkt ook invloed vanuit Duitsland op onze omgang met het Wilhelmus geweest te zijn: door een uitgave van de Duitse componist en dirigent Eduard Kremser uit 1877 is in Nederland Valerius' melodie van het Wilhelmus opnieuw ingeburgerd.

Belangstelling voor het Wilhelmus was er van Duitse zijde van 1573 tot ongeveer 1700 en van 1800 tot nu. Over achttiende-eeuwse ontleningen is niets bekend. Mogelijk bestonden die ook niet. Toen Duitse historici rond 1800 weer over het Wilhelmus gingen schrijven, leken ze in ieder geval van het bestaan van oudere versies in hun moedertaal niet op de hoogte. Toch was het lied in de zestiende en zeventiende eeuw erg bekend: het werd in hoog- en nederduitse liedboeken opgenomen, als liedblad verspreid en diende als wijsaanduiding bij andere liederen. Na een eeuw stilte groeide de interesse voor het Wilhelmus weer. Mede door toedoen van de enthousiaste keizer Wilhelm II beleefde het lied in Duitsland een tweede bloeitijd.

Nehlsen heeft tijdens zijn onderzoek veel nieuw materiaal gevonden. Zijn belangrijkste vondst is wel die van een pamflet uit 1573 met de oudste vertaling van het Wilhelmus in het Duits. Aan deze pamflet-uitgave is te zien dat de oorspronkelijke tekst van het geuzenlied van meet af aan aangepast werd aan de interesse van het Duitse publiek. De specifiek op de Nederlandse situatie toegesneden strofen werden aangevuld met drie coupletten over het beleg van Haarlem. Uit andere bronnen heeft Nehlsen op kunnen maken dat men in Duitsland op dat moment de ontwikkeling rond de Hollandse stad met veel interesse volgde. Nieuw is tevens de nauwkeurige schets die Nehlsen geeft van alle Duitse contrafacten (liedteksten geschreven op bestaande melodieën) van het Wilhelmus. Op deze manier is door hem veel over de verspreiding en de bekendheid van het Wilhelmus achterhaald.

Nehlsen geeft in *Wilhelmus von Nassauen* een goede indicatie van de mogelijkheden en

uitkomsten van receptieonderzoek. De verschuivingen in waardering en connotaties van het Wilhelmus worden door hem zichtbaar en verklaarbaar gemaakt. Iedere generatie vond, al naar gelang de omstandigheden wisselden, in de tekst en melodie van het lied iets van waarde. Sommigen werden het meest aangesproken door die strofen van het Wilhelmus die betrekking hebben op het geloof of het nationale gevoel; anderen concentreerden zich op de krijgshaftige elementen in het geuzenlied. Duidelijk is dat niet alleen de smaak van een publiek, maar ook initiatieven van individuen bepalend zijn geweest voor de overlevingskansen van het Wilhelmus. Het historische lied, verbonden met één bepaalde gebeurtenis in het verleden, heeft de tand des tijds kunnen doorstaan dankzij bijvoorbeeld de reeds genoemde componist E. Kremser.

In *Wilhelmus von Nassauen* is niet alleen Nehlsens buitengewoon goed gedocumenteerde en uitgebreid verslag van de receptie van het Wilhelmus in Duitsland te vinden. En passant geeft hij tevens een aantal opmerkingen over bijvoorbeeld de nog steeds niet opgeloste vraag wie de auteur van het geuzenlied geweest kan zijn. Terecht constateert hij dat zonder nieuwe bewijzen daarover niets definitiefs te zeggen valt.

Er is dus veel te lezen in *Wilhelmus von Nassauen*. Nehlsen leverde met deze studie een boeiende en uiterst waardevolle bijdrage aan het onderzoek naar het Wilhelmus, dat, te zien aan het recente overzicht van A. Maljaars en S. J. Lens, *Het Wilhelmus: een bibliografie* ('s-Gravenhage, 1993), nog steeds intrigeert.

Els Stronks

P. Reinders, e. a., *Koffie in Nederland. Vier eeuwen cultuurgeschiedenis* (Zutphen: Walburg pers, Delft: Gemeente musea Delft, 1994, 223 blz., ISBN 90 6011 877 4).

In dit boek, dat is verschenen ter gelegenheid van de gelijknamige tentoonstelling in drie musea te Delft, wordt vanuit een cultuurhistorische benadering in elf chronologisch-thematisch geordende hoofdstukken de geschiedenis van de koffie in Nederland behandeld. De productie van, de handel in en het gebruik van koffie door de eeuwen heen komen aan de orde.

Uit het boek blijkt dat de ontwikkeling van koffie tot volksdrank nummer één weliswaar een langdurig proces was, maar eenmaal op gang, niet was te stuiten. Aandacht wordt besteed aan de rol van de VOC, die aanvankelijk niet was geïnteresseerd in koffie als handelsprodukt. Doch dit veranderde in het begin van de achttiende eeuw, toen zij zich ook met de productie van koffie ging bezighouden. Dit had tot gevolg dat de Republiek tot 1750, de hegemonie had in de koffiehandel. Op de thuismarkt droegen de koffiehuisen, die hier sedert 1650 verschenen, bij aan de inburgering van het koffiegebruik. In het midden van de zeventiende eeuw beschikte driekwart van de gewone burgers over koffie- en theegoed en daarmee was koffie niet langer een statussymbool. Sedertdien was koffie niet meer uit het dagelijks leven weg te denken. Weliswaar bepaalden allerlei (internationale) ontwikkelingen de omvang van de koffiehandel en -productie; zo lezen we dat oorlog en verval aan het einde van de achttiende eeuw een einde maakten aan de bloei van de Surinaamse koffiecultuur en met de introductie van het cultuurstelsel in Nederlands-Indië in 1830 Amsterdam weer korte tijd het centrum van de wereld koffiehandel werd; doch op de vaste plaats van koffie in het consumptiegedrag hadden deze ontwikkelingen in feite geen invloed. Thuis en in gelegenheden buitenshuis dronken de Nederlanders trouw hun kopjes koffie. In de twintigste eeuw lagen de ontwikkelingen met name op het terrein van industrialisatie en de opkomst van de grote koffiebranderijen. Uitgebreid wordt stilgestaan bij